

تحفة المؤمنین

تألیف

سید محمد مؤمن بن امیر محمد زمان حسینی دیلمی تنکابنی مازندرانی
(سید محمد مؤمن تنکابنی)

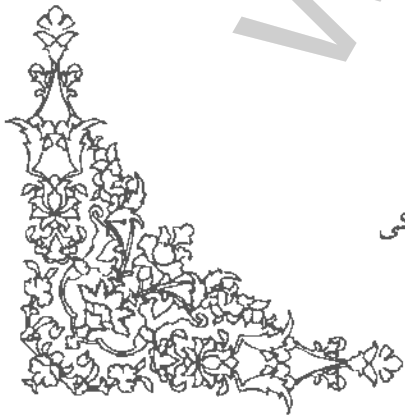
تصحیح و تحقیق

دکتر روجا رحیمی

دکتر محمد رضا شمس اردکانی

دکتر فاطمه فرجامند

با مقدمه استاد دکتر علی اکبر ولایتی

مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی

دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

تحفة المؤمنین

مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی - دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی

ناشر: مؤسسه نشر شهر

نوبت و تاریخ چاپ: اول-۱۳۸۷

شمارگان: ۲۰۰۰ جلد

بهاء: ۲۲۵۰۰۰ ریال

صفحه آرای و طراحی جلد: مهندس سیامک کامکار

تهران، خ. ولی عصر، خ. توانیر، نیش بزرگراه شهید همت - مرکز تحقیقات طب سنتی

صندوق پستی ۳۸۱۷-۱۴۱۵۵ تلفن: ۸۸۷۷۶۰۲۸ فاکس: ۸۸۷۷۶۰۲۹

پست الکترونیک: info@itmre.org، نشانی اینترنتی: www.itmre.org

کلیه حقوق این اثر متعلق به مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی می باشد

مؤسسه نشر شهر

سازمان فرهنگی مردمی - تهران

مرکز تحقیقات طب سنتی و

مفردات پزشکی

دانشگاه علوم پزشکی

شهید بهشتی

سرشناسه	حکیم مومن، محمد مومن بن محمد زمان، قرن ۱۱ ق
عنوان و نام پدیدآور	تحفة المؤمنین/تألیف: محمد مومن بن امیر محمد زمان حبشی دیلمی تنکابنی مازندرانی (سید محمد مومن تنکابنی)؛ تصحیح و تحقیق: روجا رحیمی، محمدرضا شمس اردکانی، فاطمه فرجامند؛ با مقدمه علی اکبر ولایتی؛ تهیه شده در مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی
مشخصات نشر	تهران: مؤسسه نشر شهر
مشخصات ظاهری	۶۹۱ ص: ۲۹۸۲۲ س.م.
شابک	978-964-2657-97-1
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	نمایه
عنوان دیگر	تحفة حکیم مؤمن، یا، تحفة المؤمنین
موضوع	پزشکی اسلامی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	داروشناسی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	داروسازی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	گیاهان دارویی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
شناسه افزوده	رحیمی، روجا، مصحح
شناسه افزوده	شمس اردکانی، محمدرضا، ۱۳۴۹، مصحح
شناسه افزوده	فرجامند، فاطمه، مصحح
شناسه افزوده	ولایتی، علی اکبر، ۱۳۲۴، مقدمه نویس
شناسه افزوده	مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی
شناسه افزوده	سازمان فرهنگی و هنری شهرداری تهران، مؤسسه نشر شهر
رده بندی کنگره	۱۳۸۶/ع۷۳۳/۱۳۸۱۳ R
رده بندی	۶۱۰/۹۱۷۶۷۱
شماره کتابشناسی ملی	۱۱۶۳۵۱۴

تحقیق و تصحیح این کتاب براساس مصوبه شورای پژوهشی و شورای عالی مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی صورت گرفته است

مسرحی نقاشی

ارائه خدمات ایمن طب سنتی، مردم عزیز کشورمان، بهرادر و دغدغه مسئولین محترم کشور بود و است. با تکیه بر دانش، فناوریهای نو، آموزش، پژوهش و سرمایه های ملی، نمودن طب سنتی در نظام سلامت کشور عبیدیا بنجر و دستیابی به این مهم خواسته شد.

مرکز تحقیقات طب سنتی و معروضات زکلی و انشا و علوم زکلی شهید بهشتی، معاونان مرکز تحقیقات طب سنتی و این زمینه را مورد و تلاش بوده است تا با انجام تحقیقات بومی روزانه، تدوین برنامه‌های سیاست‌گذاری و اجرایی و همچنین انتشار

مقاالت وكتب: تنماریه‌های لازم برای ساخت نمونه طبقه‌بندی در نظام سلامت کشور فراهم نیاید، بل از این فرایند بحث‌های جدید، کوچک‌تر، تحقیق ارمان مردم میسر می‌گردد. کتابخانه‌های دولتی و مردمی ایران و اطلاعاتی باشد، به‌دست‌باشد.

این منابع قابل اعتماد و مطابق با ادعای است لازم برای مستحقان جهت تحقیق و درسیان، دانشمندان و علاقه‌مندان طب سنتی برای مطالعه می‌باشد. در این راستا، این مرکز در نظر گرفته و تأیید است تا با سایر مراکز معتاد و تألیفات و ترجمه و همچنین

تفصیل و تشریح کتب طب مشرقی مسمیٰ خور و کشور اوانہام

کتاب کو در پیش رو دریا، تصحیح و بازنویس شد و کتاب تصدق انور حسین کھارشی یاد کوٹہ سید محمد موسیٰ بن حسین کھارشی، حسین احمدی بھنگانی، مازہ رفانی معروف بہ کتاب تصدق کلیم موسیٰ بن عباس، ابن کتاب بہ محاذ کتب ملی، آزاد گارگراں سنگ تورو ملی

مکتب محسوب نمی‌گردد. همچنین نمی‌توان این اثر را فاخر و آثار آخرین آثار قابل تمایز در حوزه هنر مکتب و مکتب اسلام و ایران دانست. با توجه به تشکیل بودن متن آیین ضروری و در برابر اساس یک کارگاه کلاسی نسبت به مصحح و بازبینی آن به زبان

فارس امروز ادامه کرد. این مهم توسط بهادران این مرکز گذارید. شوشان و سحران و خوز و غلب سنی ایران می باشد. معنی کربد. خاوند. نفر کربد شد. در این کتاب نیز برای کتاب افزون نمود. است و سبب کربد است. تا دانش پژوهان خوز و غلب

سنتی با سہولت پیشتر می۔ معاملہ امر روزی اصطلاحات موجود در کتاب دستور می یابند،

میرین مخاطبہ خود ملازمین و انعام از وقت و زرمات فراوان کہ سرکار خانم و سرکار دجارجی جناب آقامی و کسر نہ شمس اردکانی، سرکار خانم و سرکار خانم فرخاوند کہ در فرامہ آوردن این مجموعہ تمہید شکل کردید وادہ، مہارکتر لاری نامہ، از جناب

آقای دکتر علی اکبر لاریجانی، بنده، محمد فروزان پوری، در خواست این مرکز هست بخودش مرتبه ای درباره این کتاب گویید و این فکر و تجربه را بی نیازم. تلاش جناب آقای منس می کند که مرکز و صفحه آرائی و آید و سازی کتاب هست

چاپ و همچنین دو مرکز سلامت ایشان که به همراه بست و والای جناب آقایان، دکتر مصدق رئیس مرکز موبجبات اصلی فعالیت بخش، استشارات این مرکز را فراهم آورده اند. بخوار و بیخواب راه یون و مرز یون من و خدیجه شامی، بکارکن عزیزین بنیاد.

سرانجام از مسئولین محترم دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، وزارت محترم بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، کمیته محترم فرسایش دندان، اسلام و ایران، شورای عالی انقلاب فرهنگی و اعضای این مرکز تحقیقاتی بوده‌اند. نیز با سپاسگزار

نی نایم. باشد تا این کام که در جست تاسین متابع مطالعاتی بر این پژوهشگران خود و طلب سنتی و احیاء فرهنگ تمدن اسلام و ایران بی باشد موجب رضایت این دوستان گردد.

دکتر فرزاد نصیب

ہاؤس، پڑوسی، مرکز

بسم الله الرحمن الرحيم

حکومت صفوی در دوره صفی‌الدوله کورما شکل گرفته به تدریج در دوران صفوی در ایران شکل گیری مجدد ایران در صفی‌الدوله چون علی، صفی‌الدوله و به وانشی و در وسط ایران گمن و ایران معاصر حساب می‌آید. میراثی از صفی‌الدوله ای که امروزه در کشور ما وجود دارد و در این دوران از تاریخ کشورمان دارد. یکی از این معانیها، شکل گرفتن بسیاری از اجتماعات علمی و ایران است. تقریباً از این دوران به بعد شاید آن سیم که صفی‌الدوله علی در کشور ما زبان واحدی که با زبان فارسی است به می‌آید و اندک اندک به عربی - فارسی نویسی که میراثی از دانشمندان ایرانی به آن اشتغال داشته اند که می‌باشد و جای خود را به فارسی نویسی می‌دهد. این افتاد و حال معاصر بیشتر در قالب یک نظریه خام است که روش بسیاری را برای بررسی در قالب سلی و در قالب اجتماعی می‌طلبد. اما در همین گفتگوی نظری اونی می‌توان چنین ادعا نمود که در دوران حکومت صفوی در ایران این روکرد و دانشمندان ایرانی آثار خود را به فارسی و عربی به عربی نویسنده جای خود را به آن واکاوی آثار به زبان فارسی نوشته شود.

شکل تاریخی پدید می‌آید و در عای ما صفوی بوده است که یک به و در این خروج یک فرمان از سوی دانشمندان، اتفاق افتاد باشد. بلکه حاصل ادعای ما آن است که روکرد خروج از دوران فارسی - عربی نویسی در دوران فارسی نویسی معض و به همین دوره زمانی اتفاق افتاد است. و کریم به می‌آید که یکی از دانشمندان بزرگ دوره، سیدالدین علی مشور به شیخ بهایی یکی از مهمترین آثار خود در زمینه وانش ریاضی، خلاصه الحساب - را به زبان عربی تحریر نمود. فرض از این سخن در آغاز مقال این است که این نویسنده به دست مرکز تحقیقات طب سنتی و معروفا به پزشکی و افتخار علوم پزشکی شیدایی می‌باشد امروزه حتی به روکردی آراستی کرده که یک گفت و گو از این سادها و مباحث موضوع تاریخ علوم و ایران و در این میان علاقه مدان تاریخ پزشکی ایرانی نظر آثار صورت امروزین و به تعبیری شکل شت و در آن بوده.

تعداد نویسندگان که در این کتاب به نام می‌آید و در رابطه با معانی که در ابتدای این عصر از آن سخن می‌آید که گفت این کتاب را می‌توان از جمله اولین متون علمی دوره صفوی به شمار آورد که از قبل به شکل مردم باعث به وجود آمدن و متون بسیاری از آن شده. ما از متن می‌توانیم فارسی پیش از همه، خبر از صفی‌الدوله می‌داریم (از آن جمله خلاصه الحساب، سادها و دولت‌رازی که زبان تألیف آن فاضل چندی با نظام تألیف شده و سال ۱۰۸۰ ق. زاد) اما در مورد مردم این کتاب تا به بررسی تاریخی و متن می‌توانیم باقی مانده و از آن قابل معایب به خلاصه الحساب نیست.

بررسی تطبیقی چند کتاب مهم دانش عصر صفوی نشان می‌دهد اگر چه چند کتاب مهم و وجود دارند که اختلاف بسیاری در کیفیت آنها وجود دارد. اما در صورتی که نام از این کتابها به عربی تألیف شده و از میان کتابهای پزشکی خطی فارسی است به همین کتاب، خلاصه الحساب و اعتبارات بر می‌نیزند و کنیم که کتاب مهم پزشکی در دوران صفوی به شدت و به شیخ کرام به عربی تحریر شده و از این به نظر می‌رسد جای آن داشته باشد که در دوران صفوی و در دوران فارسی باقی صرف در نوشته‌های علمی باقیم.

تعداد نویسندگان کتاب میب یا مطلق العبادی نیست، بلکه آن را می‌توان آینه‌ای از اوضاع اجتماعی و پزشکی عصر خوانست به شمار آورد. این کتاب با رد چاپ رسیده است (بهترین گزارش درباره تعداد و زبان چاپ می‌توان این کتاب بخوریم کتاب خانیا باشار، فهرست مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، چاپ تهران سالهای ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۴ است که در جلد ۵ متون ۱۶۶-۱۱۶۵ است و از آن نمونه‌های خطی بسیاری به جا مانده است (بهترین گزارش درباره فهرستی خطی این کتاب نیز کتاب سادها و مشور به فهرست‌آور کتابهای فارسی، جلد چهارم چاپ تهران ۱۳۷۱ شمسی است که در صفحی ۲۳۴۷ تا ۲۳۵۰ آن گزارش از نسخ خطی موجود آن داده شده است) اما در حین حال، این نظریه وجود دارد که تألیف این کتاب به پنج

کتاب به پایان نرسیده است. چرا که حکیم موسی تفتانی در ابتدای کتاب در بهنگام معرفی آن نوشته که کتاب را در پی تحقیق و دستوری نویسد. اما در تالیف دستنویس بیانی مآذ و اثر کتاب تنها دو دستور وجود دارد. آیا این دلیل بر ناتمام ماندن کتاب است. از بیان ابتدائی به پیش آن نیست؟

در زمان حاضر ما در مورد معرفی موسی از پیش تحقیق حکیم موسی، به چند ابزار کار نیاز داریم: یکی اسنادی شکل مناسب دایره المعارف؛ دو به صورت مقالات تحقیقی معرفی شوند. خوشبختانه حداقل این موارد برآورد شده است. در جلد ششم و هشتم جهان اسلام، ذیل به نقل تحفه المومنین مقاله ای درباره این کتاب نوشته شده و در بخش میان این مقاله نیز مصححین بررسی درباره کتاب معرفی شده اند و دیگر اسناد صورت تحقیق شده و منسوخ شده اثر بی باشد که دارد و برای مورد اسناد قرار گرفتن و مورد مطالعه قرار دادن کتاب باز نماند. در مورد کلمه دوم باید گفت اگر چه تحفه تا پیش از این هم چاپ نشده بود، اما چاپ قبلی به پنج وجه شایستگی مورد اسناد قرار گرفتن آن را داشت. بنابراین باید در مرکز تحقیقات طب سنتی و معرو است پزشکی به خاطر توجه به این کتاب و اسناد آن همدانی نمود. نمائند از دید آورده ایم این اثر خانم دکتر و جبار رحیمی، دکتر فاطمه فرجی و آقایی دکتر محمد رضا شمس اردکانی که به این کار مهم است در زمینه نیز همدانی می نایم و از خداوند یکتا توفیق بیشتر این عزیزان را در احیاء تمدن اسلام و ایران خواهیم.

دکتر علی اکبر ولایتی

رئیس کمیته فرهنگ و تمدن ایران و اسلام

شورای عالی انقلاب فرهنگی

فهرست

۱	پیشگفتار
۴	مختصری درباره کتاب تحفة المؤمنین
۸	آغاز کتاب
۹	تشخیص اول - در بیان اختلاف اقوال اطباء و تعیین تحقیق درجات ادویه
۱۲	تشخیص ثانی - در شرح اسامی و لغات و اصطلاحات طبی که در این کتاب ذکر شده است
	تشخیص ثالث - در اسامی ادویه و اغذیه به زبان‌های عربی و فارسی و یونانی و هندی و ترکی و خواص آنها به
۲۰	ترتیب حروف الفبا
۴۴۰	تشخیص رابع - مداوای سموم که مشتمل است بر پنج فصل
۴۴۰	فصل اول - تدبیر منع سموم و احتراز از آن
۴۴۱	فصل دوم - تدبیر مشترکه سموم
۴۴۲	فصل سوم - تدبیر سموم مشروبه
۴۴۴	فصل چهارم - تدبیر سموم ملذوعه
۴۴۸	فصل پنجم - در بیان ادویه ای که حشرات از آن گریزند
۴۴۹	تشخیص خامس - در اوزان مختلفه که مشتمل است بر سه فصل صغار و کبار و تحویل بعضی به بعضی
۴۵۳	دستورات جامع موسوم به تحفة المؤمنین
۴۵۳	دستور اول - در بیان اعمال متعلقه به ادویه مفرده که مشتمل است بر پنج طریق
	طریق اول - در ساختن ادویه مفرده که آن پنج فصل است: اول دستور احراق، دوم تشویه، سوم غسل ادویه،
۴۵۳	چهارم به عمل آوردن ادویه، پنجم اصلاح ادویه
۴۵۹	طریق دوم - دستور استعمال بعضی از ادویه و آشامیدن آن
۴۶۴	طریق سوم - دستور گرفتن عرق‌ها و روغن‌ها و غیره
۴۶۷	طریق چهارم - ساختن گل حکمت به جهت ادویه مصنوعه شنجرف، راستخت، سفیدآب، سلیمانی و غیره
۴۷۰	طریق پنجم - در اصول صناعت و امور غریبه علم کیمیا، هیمیا، لیمیا، سیمیا و غیره
۴۹۳	دستور دوم - در بیان اعمالی که متعلق است به ادویه مرکبه و ذکر خواص آنها که مشتمل است بر بیست و چهار باب
۴۹۴	باب اوّل - مشتمل است بر پنج فصل:
۴۹۵	فصل اوّل - در تریاقات
۴۹۹	فصل دوم - در ایارجات
۵۰۲	فصل سوم - در جوارشات
۵۰۳	فصل چهارم - در معاجین کبار و صغار و باهیة و مسهله
۵۲۴	فصل پنجم - در مفرحات

۵۲۸	باب دوم- در اقسام حبوب.....
۵۳۴	باب سوم- در اقراص.....
۵۴۲	باب چهارم- در سفوفات.....
۵۴۶	باب پنجم- در اشربه و ربوب.....
۵۵۵	باب ششم- در مریات.....
۵۵۹	باب هفتم- در لعوقات.....
۵۶۱	باب هشتم- در مطبوخات و لقوعات و ماءالأصول و مقييات و مسكنات.....
۵۶۵	باب نهم- در سنونات و غرغره و مضمضه.....
۵۷۰	باب دهم- در اكحال و شيافات.....
۵۷۷	باب يازدهم- در ذكر ادهان.....
۵۸۳	باب دوازدهم- در مرهم‌ها و ذرورات جراحتات و مايتعلق بها.....
۵۸۹	باب سيزدهم- در ضمادات و نطولات و قطورات.....
۶۰۰	باب چهاردهم- در سعوطات و عطوسات و نشوفات و نفوخات و بخورات و دخنه.....
۶۰۲	باب پانزدهم- در حقنه‌ها و فتايل و فرزجات و حمولات.....
	باب شانزدهم- در ادويه اى كه مخصوص است به موى مثل خضابات و آنچه موى را دراز كند و آنچه موى را برويداند و آنچه بسترده و امثال آن.....
۶۰۸	باب هفدهم- در غسولات و منقيات بشره و محمرات و مايتعلق بها و ذكر مسنات و مهزلات بدن.....
۶۱۵	باب هجدهم- در ادويه كلف و بهق و برص و وسم و خيلان و نمش و برش و بادشنام و سغه و امثال آن.....
	باب نوزدهم- در مطيبات بدن و عرق و مضيقات فرج و ملذذات جماع و بيان غوالى و عطريات كه بوى دهان را خوش نمايد.....
۶۱۸	باب بيستم- در ذكر خواص غريبه و اسرار مكتومه.....
۶۲۱	باب بيست و يكم- در بيان بعضى از رساين حكماى هند.....
۶۲۳	باب بيست و دوم- در ذكر بعضى از معالجات كه مخصوص چهار پاين است و از كتب بيطره نقل شده.....
۶۲۹	باب بيست و سوم- در قلع آثار لباس و جامعه و امثال آن.....
۶۳۱	باب بيست و چهارم- در دستور معالجات طيور كه بزوره عبارت از آن است.....
	ضمائم
۶۳۷	نام علمى و معادل امروزي مفردات نامبرده در كتاب.....
۶۶۴	فرهنگ واژه‌ها.....
۶۷۵	نمايه.....

پیشگفتار

فرهنگ و تمدن اسلام و ایران در بردارنده منابع گرانسنگی است که استواری، پایداری و غنی بودن آنها بی شک استوانه‌های بی‌بدیل و تکرارناشدنی تاریخ علم در جهان می‌باشد. در این میان دانشمندان رشته‌های پزشکی و دست‌نوشته‌ها، کتب و آثار آنها ویژگی خاصی داشته‌اند و مسلماً نقش شگرف آن در توسعه و تحول علم پزشکی انکارناپذیر می‌باشد. برخی از این منابع مانند کتاب الحاوی تألیف محمد بن زکریای رازی دایرة‌المعارف پزشکی بوده که پس از گذشت بیش از یک‌هزار سال هنوز بی‌همتا می‌باشد و با کتاب قانون نوشته شیخ الرییس ابوعلی سینا که اعجازی در علم پزشکی آن روز و باقیمانده‌ای فاخر و قابل استفاده در این روز است تا کتاب گرانقدر ذخیره خوارزمشاهی تألیف سید اسماعیل جرجانی که خود گوهری گرانبها در نثر شیوای فارسی علاوه بر محتوای غنی و عمیق پزشکی آن می‌باشد و نمونه‌های بسیار دیگری از این دست که در این کوتاه نوشته مجال معرفی آنها نخواهد بود. اما اثر بر جای مانده از حکیم مؤمن به نام تحفة‌المؤمنین که به تحفه حکیم مؤمن معروف است علاوه بر تمام مزایایی که بر کتب اقدم بر آن مترتب است و از آنها بهره برده است ویژگی پزشکی و فرهنگی را از هر دو سر دارد و حتی می‌توان گفت از آخرین آثار قابل تأمل در حوزه فرهنگ و تمدن اسلام است. هدف از بازنویسی و تصحیح کتاب «تحفة‌المؤمنین»

نسخ خطی قدیمی به علت ناخوانایی و داشتن اصطلاحات و واژه‌های ناآشنا و نامأنوس کمتر مورد توجه و استفاده قرار می‌گیرند. همچنین دستیابی به این نسخ تا حدودی

دشوار بوده و به سهولت امکانپذیر نمی‌باشد. با توجه به آنکه کتاب «تحفة‌المؤمنین» یکی از منابع غنی طب ایرانی شمرده می‌شود و بسیاری از اساتید داروسازی و پزشکی خصوصاً اساتید رشته فارماکولوژی از این کتاب استفاده‌های فراوانی برده و با توجه به نقایصی که نه از نظر علمی، بلکه از نظر ثقل بودن و عدم دسترسی آسان به نسخ خطی مشاهده می‌شود، لذا تصحیح و بازنویسی این کتاب یک امر ضروری و مفید و یک کار ماندگار برای محققان رشته پزشکی و داروسازی تشخیص داده شد. همچنین با توجه به ضمانت در نظر گرفته شده، امکان دستیابی به معادل امروزی اصطلاحات موجود در کتاب تحفه و همچنین نام امروزی مفردات موجود در این کتاب فراهم گشته است. بنابراین کتاب حاضر بهره‌گیری از مطالب نسخ خطی را برای خوانندگان و علاقمندان سهل‌تر و آسان‌تر ساخته است.

به منظور بازنویسی و تصحیح این کتاب از چندین نسخه بهره گرفته شد که عبارتند از:

۱- نسخه کتابخانه معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه به شماره ۷۳۵ که در سال ۱۲۴۱ هجری قمری کتابت شده است. این نسخه با خط نسخ نوشته شده و کاتب آن نامعلوم می‌باشد. تعداد برگهای این نسخه ۵۸۶ می‌باشد از این نسخه با حرف اختصار "ص" به عنوان نسخه اساس تصحیح کتاب استفاده شد (به استثنای افتادگی‌های آن).

۲- نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۶۱۸۹ که شماره میکروفیلم آن ۶۲۵۹ می‌باشد. این نسخه با خط نسخ و به قلم محمد ابراهیم بن اسماعیل نگارش شده است. تعداد برگهای این نسخه ۳۴۵ می‌باشد. تاریخ کتابت آن سده

۱۳ ذکر گردیده است. این نسخه با حرف اختصار "م" به عنوان نسخه بدل اصلی برای تصحیح کتاب بکار رفته است.

۳- نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۶۱۱۸ که شماره میکروفیلم آن ۶۱۹۵ می باشد. این نسخه که با خط نستعلیق نوشته شده ۳۷۷ برگ دارد. تاریخ نگارش آن ۱۲۵۵ هجری قمری و به قلم محمد تقی بن محمد علی رضوی- آقا بابا بن حسن الخفاف می باشد. از این نسخه با حرف اختصار "ش" به عنوان یکی از نسخه بدلها بهره گرفته شد.

۴- نسخه افست شده از روی چاپ سنگی ۱۲۷۷ که به همت کتابفروشی مصطفوی در چاپخانه مصطفوی صورت گرفته است. مقدمه‌ای از زنده یاد دکتر محمود نجم آبادی در ابتدای این کتاب به چشم می خورد. از این کتاب با حرف اختصار "الف" به عنوان یکی از نسخه بدلها استفاده گردید.

در نسخه‌های مذکور از حرف اختصاری "ل" برای کلمه مثال و از حرف اختصاری "م" برای کلمه درهم استفاده شده است که این موضوع به خصوص در بخش آخر کتاب که مربوط به ادویه مرکبه می باشد به چشم می خورد. در بخش ادویه مرکبه در نسخه اساس. در برخی موارد علاوه بر اوزانی که برای هر یک از مفردات مشخص شده بود اوزانی نیز به قرمزی در زیر هر مفرده نوشته شده بود که به صورت زیرنویس در جای خود آورده شده است.

دو ضمیمه به انتهای کتاب افزوده شده است که این ضمائیم عبارتند از:

۱- دشواریها که شامل معادل امروزی واژه‌ها و اصطلاحات موجود در کتاب می باشد. به منظور تنظیم این بخش به ترتیب الفبا از منابع زیر بهره گرفته شد:

• الاغراض الطبیة و المباحث العلائیه: اسمعیل بن الحسن بن محمد الحسینی الجرجانی (سید اسماعیل جرجانی)، تصحیح و تحقیق و تألیف فرهنگ اغراض الطبیة حسن تاج بخش، انتشارات دانشگاه تهران با همکاری فرهنگستان

علوم. تهران ۱۳۸۵

• قاموس القانون فی الطب: حکیم عبدالحمید، حکیم کبیرالدین، حکیم عبدالوهاب ظهوری. دکتر محمد عبدالعزیز، حکیم فضل الرحمن، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران

• برهان قاطع: محمد حسین بن خلف تبریزی، متخلص به برهان تألیف ۱۰۶۲ ه.ق. به اهتمام محمد معین، ۴ جلد، ج ۵، امیرکبیر، تهران ۱۳۶۲

• فرهنگ و مصطلحات طب سنتی ایران: دکتر محمدتقی میر، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران ۱۳۷۶

• گیاهان دارویی سنتی ایران، غلامرضا امین، معاونت پژوهشی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، تهران ۱۳۷۰

• فرهنگ پزشکی-دارویی شلیمز: یوهان شلیمز فلمنگی، تألیف ۱۸۷۴ میلادی، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب

اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران ۱۳۸۳
• لغتنامه: علی اکبر دهخدا، به کوشش محمد معین، سید جعفر شهیدی، ۱۴ جلد، انتشارات دانشگاه تهران، موسسه لغتنامه، ۱۳۷۲-۱۳۷۳

۲- نام امروزی مفردات که شامل معادل امروزی فارسی و نام علمی مفردات موجود در کتاب تحفه است. منابعی که در تنظیم این ضمیمه مورد استفاده قرار گرفت به ترتیب الفبا عبارتند از:

• الصیدنه فی الطب: ابوریحان بیرونی، ترجمه باقر مظفرزاده، نشر آثار، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران ۱۳۸۳

• الصیدنه فی الطب: ابوریحان بیرونی، تصحیح و مقدمه و تحشیه عباس زریاب، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۷۰

• تطبیق نامهای کهن گیاهان دارویی با نامهای علمی: دکتر احمد قهرمان و احمدرضا اخوت، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۸۳

جای آن است که تلاش سرکار خانم دکتر سلمی مقدسین که در بازنویسی اولیه کتاب ما را یاری داده‌اند و همکاری‌های اساتید فاضل و دانشمند آقایان دکتر فریبرز معطر، دکتر فرید قاسملو و دکتر محسن ناصری را ارج نهاده و از آنچه که آقای دکتر احمد امامی در طول سالیان بازنویسی این کتاب برایمان انجام داده و صمیمانه، دلسوزانه و متواضعانه راهنمایی و همراهی نموده‌اند تشکر و قدردانی نماییم. همانگونه که ذکر شد استفاده از فرهنگ لغات کتاب بازنویسی شده "الاغراض الطبیة و المباحث العلانیة" توسط استاد فرزانه جناب آقای دکتر حسن تاجبخش نیز کمک شایانی در بازنویسی این کتاب نمود. از سرکار خانم فریبا رضایی نیز که کار دشوار تایپ و اصلاحات چندین باره تایپی را بر عهده داشته‌اند سپاسگزاریم. خوانندگان بزرگوار نیز ضمن آنکه خطاهای احتمالی را بر ما خواهند بخشید، دریغ نکردن تذکر و توضیح و پیشنهادشان موجب پربارتر شدن چاپ‌های بعدی خواهد شد.

امید است این کتاب بتواند نظر علاقمندان به طب سنتی را برآورده نماید و گامی در جهت احیای فرهنگ غنی طب اسلامی و بهره‌گیری هرچه بیشتر از محتویات آن بردارد.

مصححین

• دایرةالمعارف طب سنتی (گیاهان دارویی): ابوالقاسم سلطانی، انتشارات ارجمند، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران، تهران ۱۳۸۳

• فارماکوگرافیا ایندیکا: دیوید هوپر، سی.ج.اچ. واردن، ویلیام دیموک، تالیف ۱۸۹۰ م، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران ۱۳۸۲

• فرهنگ رستنی‌های ایران: دکتر هادی کریمی، نشر پرچم، تهران ۱۳۸۱

• فرهنگ نام‌های گیاهان ایران: ولی الله مظفریان، انتشارات فرهنگ معاصر، تهران ۱۳۷۵

• متداولترین گیاهان دارویی سنتی ایران: غلامرضا امین، معاونت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران، مرکز تحقیقات اخلاق و تاریخ پزشکی، تهران ۱۳۸۳

تنظیم این بخش با مشکلات و دشواری‌های فراوانی همراه بود. زیرا در مورد بسیاری از گیاهان موجود در این بخش نام‌های علمی متعدد در منابع مختلف ذکر گردیده بود و معمولاً اتفاق نظر در مورد آنها وجود نداشت. در این موارد سعی گردید تا از نام علمی استفاده شود که قریب به مشخصات ذکر شده در کتاب تحفه برای آن مفرد باشد و اکثر منابع معتبر این نام علمی را برای مفرد مورد نظر ذکر کرده باشند.

در مورد بعضی از مفردات در نظر گرفتن نام علمی امکانپذیر نبود. برای مثال در مورد "عنم" در کتاب تحفه ذکر گردیده که این گیاه دارای گل‌های سرخ و خوش منظر است. در حالی که در منابع دو نام علمی *Loranthus europaeus* و *Viscum album* به گیاه عنم نسبت داده شده که هیچکدام دارای گل‌های سرخ رنگ نمی باشد.

در مورد بعضی از مفردات نیز در هیچ یک از منابع مورد استفاده نامی از آنها برده نشده یا نام علمی برای آنها در نظر گرفته نشده بود که آنها نیز از جدول ضمیمه حذف گردید.

مختصری درباره کتاب تحفة المؤمنین

لرستان، ماوراءالنهر، جرجان و قزوین و گویشهای پهلوی، تبریزی، کرمانی و زابلی.

شرح حال مؤلف کتاب

مؤلف کتاب، دانشمند حکیم سید محمد مؤمن بن امیر محمد زمان حسینی دیلمی تنکابنی مازندرانی از اطباء بزرگ شیعه مذهب است. اصل خانوادگی او از شهر دیلمان واقع در لاهیجان می باشد. خاندان و اجدادش از آن سرزمین به سمت اصفهان حرکت کرده و چون شهر اصفهان پایتخت پادشاهان صفوی بوده، در آنجا سکونت اختیار گزیدند. به نوشته خود مؤلف در دیباچه کتاب، اجدادش در درباره پادشاهان صفوی طبیب مخصوص بوده اند و از اینجا معلوم می شود او در شهر اصفهان متولد شده است. حکیم مؤمن علم طب را نزد پدر و سایر افراد خاندانش که همه از پزشکان بوده اند تحصیل کرد و چنان در علم طب تجربه پیدا کرد که از اطباء حاذق و کاردان و پزشکان بصیر و دانای عصرش محسوب شد و بر همکاران خود تفوق پیدا کرد. مرحوم محمد مؤمن تنکابنی علاوه بر علم طب در علم کلام هم تبحر داشته است. وی پزشک مخصوص شاه سلیمان صفوی بوده است. پدرش علاوه بر اینکه از اطباء خوب بود، صاحب تالیف هم بوده و نوشته های او را فرزندش جمع آوری کرده است. جد حکیم مؤمن در درباره صفویه پزشک مقرب بوده است. فرزندان او هم به پیروی از اجداد خود، علم طب موروثی خاندان خود را همچنان حفظ کرده اند و با بررسی کتب تراجم و تاریخ می توان آنها را جستجو کرد.

یکی از احفاد دختری او مرحوم میرزا احمد طبیب تنکابنی است. یک شاخه از نسل مؤلف از سادات ساکنین نجف آباد

این کتاب دارونامه جامعی از داروهای مفرد و مرکب است و براساس نوشته مؤلف با هدف تصحیح کتاب «اختیارات بدیعی» تألیف علی بن حسین انصاری نوشته شده و به شاه سلیمان پادشاه صفویه تقدیم شده است. این کتاب به تحفه حکیم مؤمن و تحفه سلیمانی نیز معروف می باشد. تحفة المؤمنین از زمان نگارش در ۱۰۸۰ هجری قمری، حدود سه قرن از کتابهای مهم پزشکی در ایران بوده است. نسخه های خطی بسیار، چاپهای متعدد و ترجمه آن به زبان عربی و ترکی که اندکی پس از نگارش آن صورت گرفت اهمیت آن را نشان می دهد. این کتاب هنوز هم نزد پیروان پزشکی سنتی اعتباری بسیار دارد.

مؤلف بارها در این کتاب از نظریات پدرش میرمحمد زمان تنکابنی و جدش میرعطاءالله که هر دو پزشک بودند یاد کرده است. در مقدمه تحفه، مؤلف اشاره نموده که این کتاب مشتمل بر پنج تشخیص و سه دستور است؛ ولی در تمام نسخه های موجود فقط دو دستور آمده و محتملا دستور سوم اصلاً نوشته نشده است.

از مهمترین ویژگیهای این کتاب، کاربرد فراوان واژه های مترادف از زبانها و گویشهای مختلف است: مترادفهای یونانی، سریانی، رومی، عبرانی، فارسی و عربی (در مجموع از پانزده گویش عربی واژه هایی ذکر کرده است). همچنین واژه هایی از زبانهای حامی چون بربری، حبشی و قبطی آورده است. حکیم مؤمن علاوه بر به کارگیری فارسی معیار زمان خود، از واژه های گویشهای مختلف فارسی نیز بسیار استفاده کرده است از جمله واژه های رایج در اصفهان، تنکابن، دیلم، مازندران، طبرستان، شیراز، گیلان، دارالمرز،

داود انطاکی یا تذکره اولی الالباب معروف می‌باشد و شامل چند باب است:

باب اول: در کلیات.

باب دوم: در قوانین افراد و ترکیب.

باب سوم: در مفردات و مرکبات.

باب چهارم: در امراض.

• جامع الادویه امین الدوله: مؤلف این کتاب امین الدوله ابن تلمیذ است یعنی موفق الملک ابوالحسن هبه الله بن ابی العلاء صاعد بن ابراهیم بن التلمیذ طبیب نصرانی که ملقب به امین الدوله و معروف به ابن تلمیذ می‌باشد. وی پسر خواهر معتمد الملک ابوالفرج حکیم و از اطباء سال ششم هجری قمری بوده و مدتی به خدمت طبابت خلفای عباسی اشتغال داشته است.

• قانون: کتاب معروف ابن سینا که تا قرن شانزدهم و هفدهم در اروپا بسیار مورد توجه و از کتب درسی طب بوده است.

• معالجات بقراطی: ابن ابی اصیبعه نام مؤلف را ابوالحسن احمد بن محمد الطبری می‌داند. این کتاب در ده مقاله است که تمام آنها در باب معالجات طبی می‌باشد.

• اختیارات ابن هبل: در تاریخ دو نفر به نام ابن هبل معروفند:

۱- ابن هبل طبیب بغدادی (طبق گفته صاحب کشف الظنون از اهل تبریز بوده که در اواخر عمر نابینا گردیده و در ۹۵ سالگی در موصل در سال ۶۱۹ هجری قمری فوت می‌نماید).

۲- ابن هبل ابوالعباس بن ابی الحسن طبیب (او پسر ابن هبل طبیب بغدادی بوده و بیشتر در بلاد روم زندگی می‌نموده و در همان سرزمین فوت کرده است. ولی در موصل مدفون است).

مقصود صاحب تحفه ابن هبل پدر است که صاحب کشف الظنون تحت عنوان «المختار فی الطب» و «مختارات ابن هبل» از این کتاب یاد کرده است.

هستند. یکی از فرزندان او از بزرگان علما و مجتهدین و مراجع تقلید بوده و او مرحوم آیت... آقای حاج میر سید علی نجف‌آبادی است که از علمای بزرگ فقه و اصول بوده و در کلام و حکمت و فلسفه هم ید طولایی داشته است. در مورد سال وفات و مدفن حکیم مؤمن باید گفت سال وفات و مدفن این مرد بزرگ هنوز بدست نیامده. زیرا هیچ یک از مورخین ثبت نکرده‌اند.

منابع کتاب

حکیم مؤمن برای نگارش این کتاب براساس مقدمه چاپهای سنگی آن از ۲۴ کتاب و رساله استفاده کرده اما در مقدمه یکی از چاپهای سنگی آن بیش از ۶۰ منبع ذکر شده است. مؤلف در متن کتاب جز نقل قولهایی که از منابع نامشخص کرده، بارها از حدود هشتاد مؤلف یا کتاب نام برده است. برخی منابع که در تألیف این کتاب مورد استفاده قرار گرفته عبارتند از:

• اختیارات بدیعی: کتابی است در طب فارسی تألیف علی بن حسین الانصاری معروف به حاجی زین العطار که به «اختیارات البدیعی فی الادویه المفردة و المركبة» معروف می‌باشد.

• ما لایسع الطیب جهله یا ما لایسع الطیب جهله یوسف: این کتاب تألیف ابن اسماعیل خونی شافعی معروف به «ابن الکبیر» است که مختصری از مفردات ابن بیطار می‌باشد و مؤلف نام آن را جامع گذارده است و شامل دو کتاب و یا دو قسمت است، اولی در ادویه مفردة و اغذیه و دومی در مرکب و بر هر دو کتاب مقدمه‌ای مربوط به قوانین و احکامی که شناسایی آنها لازم است، می‌باشد.

• جامع المفردات الادویه و الاغذیه یا جامع القوی الادویه و الاغذیه یا مفردات ابن بیطار: این کتاب تألیف ضیاء الدین عبدالله ابن احمد مالقی اندلسی (از اهل مالقه اسپانیا) معروف به ابن بیطار می‌باشد.

• تذکره شیخ داود انطاکی: این کتاب تألیف شیخ داود بن عمر انطاکی طبیب متوفی در مکه است و به بصیر یعنی بینا ملقب بوده است. کتاب وی به نام تذکره انطاکی یا تذکره

• حاوی کبیر و صغیر: کتاب «حاوی» به لفظ ساده و بدون هیچ کبیر و صغیر تألیف محمد بن زکریای رازی پزشک نامی ایران است که نام دیگر آن «الجامع الحاضر لصناعه الطب» می‌باشد. چنین معروف است که این کتاب پس از مرگ رازی از روی یادداشتهای وی به امر ابن عمید و کوشش خواهر رازی مدون گردیده است. به نظر بعضی از محققین از جمله دکتر محمود نجم آبادی اینچنین به نظر می‌رسد که رازی یادداشتهای حاوی را تهیه کرده و می‌خواسته است آن را به صورت کتابی مدون نماید که عمرش کفاف نداده، چرا که رازی در بعضی از تألیفات خود به حاوی احواله می‌نماید. این کتاب در حقیقت دایره المعارفی است که رازی از روی یادداشتهای روزانه خود در مطب و بیمارستان تهیه نموده و یکی از شاهکارهای بزرگ طبّی تمدن اسلامی می‌باشد.

• شفاء الاسقام: شفاء الاسقام و دواء الآلام تألیف خضر بن علی بن الخطاب معروف به حاجی پاشا می‌باشد که شامل ۴ مقاله است:

مقاله اول: در جزئیات علم طب.

مقاله دوم: اغذیه و اشربه.

مقاله سوم: امراض مخصوصه اعضا از سر تا قدم.

مقاله چهارم: امراض عمومی اعضا.

• معالجات ایلاقی: ایلاقی شرف الدین (یا شرف الزمان) ابو عبدالله محمد بن یوسف مشهور به ایلاقی از اطباء سال پنجم و از شاگردان شیخ الرئیس ابوعلی سینا و استاد ابن سهلان در طب است. کتاب ایلاقی به نامهای «طب ایلاقی» یا «فصول ایلاقی» در فهرست ها دیده می‌شود و از کتب معتبر در طب بوده است.

• کناش فاخر: این کتاب از تألیفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی است.

• ساهر: ساهر نامش یوسف و معروف به یوسف القس می‌باشد. طبیب دانشمند بوده و به علت آنکه مبتلا به غده سرطان در جلوی سرش بوده که مانع خواب وی می‌شد، به ساهر یعنی بیدار مشهور گردیده و از اطباء دوران مکتفی

خلیفه عباسی بوده است. از تألیفات وی کناشی است که شامل دو قسمت است: قسمت اول شامل ۲۰ باب بوده و مربوط به اعضا بدن از سر تا قدم و قسمت دوم ۶ باب است و مربوط به غیر ترتیب اعضا می‌باشد.

• بختیشوع: در تاریخ طب نام و کلمه «بختیشوع» به یک نفر طبیب متعلق نیست، بلکه به عده‌ای طبیب اطلاق می‌گردد. که در رونق مکتب جندی شاپور سهمی به سزا داشته‌اند.

• منقذالنجوم جالینوس: مؤلف این کتاب جالینوس می‌باشد که از اطباء بزرگ یونانی است که مدتها پس از بقراط ظهور نمود و دنباله کارهای وی را گرفت. صاحب نظر و تتبع بسیار عالی در طب می‌باشد و در علم طب تحقیقات و اختراعات و اکتشافات زیادی دارد.

• کاملی الصناعه: این کتاب تألیف ابوالحسن علی بن عباس مجوسی اهوازی ارجانی است که از اطباء نامدار ایرانی و یکی از بزرگترین اطباء تمدن اسلامی است.

• منقولات حنین بن اسحاق: حنین بن اسحاق از مترجمین بزرگ اسلامی از نوادر روزگار و مشاهیر و حکمای بزرگ دوران تمدن اسلامی است که به مترجم معروف می‌باشد. وی رئیس دارالترجمه مامون بوده و می‌گویند ۹۰ نفر در دارالترجمه‌اش به کار ترجمه مشغول بوده‌اند و با خواهرزاده‌اش حبیش بن الاعسم در کار ترجمه کتب یونانی به عربی بسیار جاهد و کوشا بوده است.

حکیم مؤمن به رغم استفاده گسترده از منابع مختلف، از مهمترین کتب پزشکی و مفردات و مرکبات به فارسی، فقط از اختیارات بدیعی بهره برده و به ذخیره خوارزمشاهی اسماعیل جرجانی یا خلاصه التجارب بهاءالدوله رازی که به زمان حیات وی بسیار نزدیک و از کتابهای مهم و معروف آن زمان بوده است اشاره ای نکرده و حتی تصریح نموده است که تا سال نگارش تحفه، کتاب مبسوطی به زبان فارسی به نظر وی نرسیده است.

• مدخل تحفة المؤمنین به تألیف نگار نادری، دانشنامه جهان اسلام زیر نظر غلامعلی حداد عادل. ج ۶، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، تهران ۱۳۸۰

انواع چاپهای کتاب

این کتاب از تاریخی که تألیف شده، دست به دست گشته و نسخه‌های زیاد خطی از آنها در کتابخانه‌های دنیا موجود است و چنانچه از جلد اول فهرست کتابهای چاپی فارسی تألیف آقای خان بابا مشار برمی‌آید، تاکنون بیست و دو مرتبه به چاپهای مختلف سنگی و افست و با قطعه‌های مختلف رحلی و رقعی در سالهای ۱۲۷۴، ۱۲۷۷، ۱۲۸۲، ۱۲۸۴، ۱۲۹۰، ۱۳۱۲ هجری قمری و در اصفهان در سال ۱۲۷۴ قمری و در خارج از ایران نیز مکرراً چاپ شده است. از تحفه نسخه‌های خطی متعدد بیشتر در شبه قاره هند باقی مانده است. تعدادی نسخه خطی از متن کامل یا منتخب این اثر نیز در ازبکستان موجود است. یکی از نسخه‌های خطی این کتاب به کنگره آمریکا اهدا شده است که به سبب وجود مینیاتورهای مذهب و تذهیب حاشیه صفحات آن از اهمیت خاصی برخوردار است. کتاب تحفه بارها چاپ سنگی شده است. در تهران دو مرتبه از روی چاپ سنگی رحلی افست شده است که دکتر محمود نجم آبادی بر چاپ افست مورخ ۱۲۷۷ آن، مقدمه مفصلی نوشته که به همراه متن اصلی در سال ۱۳۷۸ در تهران به چاپ رسیده است. یک نسخه تایپ شده از این کتاب مربوط به سال ۱۳۷۶ انتشارات کتابفروشی محمودی موجود است که اشتباهات فراوانی به آن راه یافته است. یک نسخه ترجمه کتاب تحفه به زبان عربی تحت عنوان «مفردات معرّبه» موجود می‌باشد. مترجم این اثر مصطفی درس عم یوسف زاده مشهور به شیروانی است و ترجمه را در سال ۱۱۳۱ هجری شمسی به پایان رسانیده است.

منابع مورد استفاده در تنظیم این بخش

- پیشگفتار دکتر نجم آبادی، تحفه حکیم مؤمن. چاپ افست، ۱۳۷۸
- پیشگفتار میر سید احمد روضائی. تحفه حکیم مؤمن، ج ۲، انتشارات کتابفروشی محمودی، تهران ۱۳۷۶

